

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ ШКОЛЯРІВ

Сучасний стан суспільного розвитку, динамічні зміни в усіх сферах людської діяльності зумовлюють зростаючу потребу суспільства у формуванні творчої особистості з високим рівнем інтелектуального розвитку, креативних можливостей, здатної до створення та засвоєння інновацій у будь якій галузі.

Вирішення цього важливого завдання покладено насамперед на систему освіти, що потребує принципово нових підходів до навчання, виховання та підготовки до самостійного життя підростаючого покоління, постійного оновлення форм та методів навчання з метою їхнього ефективнішого впливу на розвиток творчої особистості учня.

Творчість - процес народження нового, виникнення нових думок, почуттів та образів, які потім стають регуляторами творчих дій. Водночас творчість – це здатність людини створювати з наявного матеріалу дійсності на основі пізнання закономірностей об'єктивного світу нову реальність, що задовольняє різноманітні суспільні та особистісні потреби. Суспільство загалом і кожен член його зокрема є при цьому суб'єктом творчої діяльності. На думку академіка В.Вернадського, саме завдяки своїй продуктивній праці та творчій думці людство здійснило перехід від біосфери до ноосфери («ноос» - з грецької – розум).

Творчість людини – явище складне, багатогранне і суперечливе, охоплює чимало сфер її буття. Якщо людині у рутинній роботі, у відомому вдалося знайти невідоме і оригінально розв'язати завдання, то механізм її творчості розвивався за законами саморуху. Інша справа, якщо людина має поняття про механізм творчості, знає його склад, властивості, здатна його розвивати й уміло ним користуватися.

Нині поняття «здібність» є одним з найбільш загальних у психології і педагогіці. Так, С. Л. Рубінштейн розумів під здібностями складне системне

утворення, яке включає в себе цілу низку даних, без яких людина була б нездатна до певної конкретної діяльності, і властивостей, які виробляються лише у процесі певним чином організованої діяльності [17].

Таким чином, що більше розвинена у людини здібність, то легшою є для неї діяльність. Здібному все дається набагато простіше, а невдалий проливає більше поту і сліз.

Сучасні наукові дослідження наголошують, що творчі здібності можна не лише розвивати, але й формувати їх. Коли від учнів вимагають творчості, але не вчать її, то школярі доволі часто вдаються до підробки, імітування творчого процесу. Краще не вимагати одразу творчості, а формувати її, навчати її.

Реалізація принципів формування творчих здібностей школярів неможлива без врахування і застосування на практиці досягнень вітчизняної та зарубіжної науки, зокрема і психолого-педагогічних досліджень у царині механізму творчості. Насамперед нам необхідно враховувати такі психолого-педагогічні передумови:

- вчення про закономірності розумового розвитку учнів і формування в них творчих здібностей, а також про педагогічне керівництво цим процесом (про це йдеться в працях Л. Виготського, А. Громцевої, З. Калмикової, Г. Костюка, В. Сухомлинського);

- теорія асоціативності засвоєння знань (С. Рубінштейн, Ю. Самарін);

- теорія поетапного формування розумових дій (П. Гальперін, Н. Тамаріна);

- теорія узагальнення і форм способів пізнання (Д. Ельконін, В. Давидов).

Опорою можуть також слугувати праці вчених психологів про діяльнісний підхід до розвитку особистості (С. Рубінштейн); про пізнання як результат набутого досвіду (А. Бодальов); про продуктивне мислення як основу навчання (З. Калмикова); про розвиток підлітків і старшокласників (Л. Божович, Л. Ружина); характеристики вікової та педагогічної психології (Г.

Абрамова, Ф. Нащенко, Я. Коломинський, О. Скрипченко, Л. Долинська, З. Огороднійчук).

Значний інтерес викликають думки вчених про умови засвоєння понять учнями та успішного розв'язання ними розумових задач, про психологічні основи навчання й розвитку особистості. Оскільки навчання і виховання є, по суті, керівництвом індивідуальним становленням особистості, а розвиток людини відбувається внаслідок цілеспрямованого, відповідним чином організованого навчання, можна говорити не лише про механізм психічного розвитку особистості, а й про засоби впливу на них, що дає змогу моделювати педагогічний процес. На думку Л. Виготського, на вчителя покладаються функції консультанта, порадника, організатора й лідера пізнавального процесу; учень же одержує структуроване і дозоване в часі навчальне завдання, необхідні засоби для його успішного вирішення і стає особисто відповідальним за хід і результати роботи [4. с. 233]. Саме у процесі такого навчання можуть ефективно формуватися творчі здібності школярів, адже самостійне вирішення навчального завдання, вибір тих чи інших засобів його вирішення, почуття особистої відповідальності за результат допомагають сформувати певні уміння та навички, які будуть використовуватися згодом вже не у навчальному процесі, а в самостійній професійній діяльності.

Нам необхідно враховувати, що будь-який розвиток, у тому числі і творчих здібностей, відбувається раптово і має спонтанний характер, тому навчання йде вслід за розвитком, і вчитель має дочекатися поки учень дозріє для певних розумових і творчих дій. Ж. Піаже зазначає: „ Найбільше, що можна зробити - це поділити неперервний розвиток на стадії, що визначаються певними зовнішніми критеріями” [13. с.196] . Але, якщо розумові дії групуються, і рівнем їх систематизації визначається рівень інтелекту, то можливо і впливати на розумовий розвиток. Тільки не кожне навчання веде за собою цей розвиток. Так, Л.Виготський звертає увагу на те, що розвиток дитини відбувається у процесі її спеціально організованого

навчання і виховання [4. с.388]. Вченому вдалося відкрити „зону найближчого розвитку дитини”, показати роль педагогічної допомоги, і більше – керівництва в навчально-виховному процесі.

Важливими також є психологічні теорії формування в учнів заданих знань, умінь та навичок. За теорією асоціативності Ю.Самаріна, об'єднання асоціативних рядів у системи знаменує собою формування інтелекту та творчості, яке відбувається внаслідок аналітико-синтетичної роботи суб'єкта в процесі пізнання. Розум, як система знань (за К.Ушинським) і система дій (за Ж.Піаже), набуває керованості з боку вчителя, на що і вказував Л.Виготський. Важливо те, що це стосується й досвіду виконання розумових дій різного типу. „ Знаходження шляху розв'язання задачі, нагадує Г.Костюк, - полегшується в тих випадках, коли можна підвести нову задачу під певну категорію або тип старих відомих задач і скористатися з раніше випробуваних способів їх розв'язання ” [8 с.128] (виділено мною.- С.С.).

Залежно від того, які компоненти цілісної структури пізнавальної діяльності і розвитку творчих здібностей беруться до уваги, вчені розрізняють теорії :

- змістового узагальнення (Д.Ельконін, В.Давидов);
- розвиваючого навчання (Л. Занков);
- власно поетапного формування розумових дій і творчих здібностей (П.Гальперін, Н. Тализіна);
- програмованого навчання; когнітивну теорію учіння (Д. Бруннер, с.Пайперт) тощо [15 .с. 22].

Поділяючи думку Д. Ельконіна про те, що розумовий розвиток, у тому числі і розвиток творчих здібностей, відбувається не лише внаслідок накопичених знань, а й завдяки освоєнню мислительних операцій, беремо до уваги характеристику, яку вчений дає структурі навчальної діяльності, куди входить:

- навчальна задача, складена за змістом і способом дії;

- навчальні дії, внаслідок яких формуються способи заданої дії та певні творчі здібності;
- контрольні дії на зіставлення розумових дій з їх зразком;
- оцінки тих змін, які відбулися в самому суб'єкті [16. с.219].

Отже, у побудові навчальної моделі необхідно передбачити системи завдань, які б відбивали не лише зміст, а й способи розумових дій, формування творчих здібностей, пропонували б різні шляхи вирішення навчальних завдань, передбачали б перевірку і корекцію їх ходу й результатів, зважали б на позитивні зрушення в досвіді учнів, у розвитку їхньої самостійної творчості.

Творчий характер пізнавальної діяльності учнів не суперечить систематизації розумових дій, бо систематизація діяльності педагога і учнів пов'язана з вищими формами пізнання. Хоча більш дієвим, ніж систематизація, психологи і педагоги вважають усвідомлення учнями узагальнених способів розв'язання завдань певного типу. Воно досягається спершу накопиченням у них досвіду самостійної творчої пізнавальної діяльності з використанням орієнтовної основи розумових дій (А. Алексюк, А. Бодальов, В. Давидов, Г. Костюк, В. Онищук, Л. Проколієнко). Оминувши роботу учнів за певним навчальним алгоритмом, намагаючись одразу навчити їх евристичним способам здобуття знань і вмінь, педагоги ігноруватимуть природну єдність репродуктивної й творчої пошукової діяльності, від чого застерігає більшість вчених. „Важко собі уявити,- пише М Кларін, - щоб начання завжди зводилося до організації чистої репродукції, ще більш нереально уявити собі навчання на суто дослідницькій основі” [7. с.4] (виділено мною. - С.С.). Коли спочатку за зразком (алгоритмом), а потім і в застосуванні опорних знань та вмінь у новій навчальній ситуації учні будуть змушені будувати на основі раніше засвоєних розумових операцій свою комбінацію способів вирішення завдання, насправді – творити, реконструюючи і конструюючи модель діяльності, тоді в них розвиватиметься осмислення власних розумових дій і операцій,

накопичуватиметься активний досвід творчої роботи взагалі, а не якогось одного її типу, вироблятимуться правильні способи інтелектуальної, творчої і практичної діяльності.

У навчанні завжди важливо враховувати його характер, який за Л. Виготським, визначається співвідношенням двох основних видів людської діяльності: репродуктивної, коли активізується переважно пам'ять, актуалізуються колишні враження й набутий досвід діяльності, і продуктивної, що передбачає здобуття учнями в ході їхньої пізнавальної діяльності нових знань та вмінь. При цьому слід мати на увазі, що не кожна самостійна робота учнів здатна активізувати їхнє мислення і, головне, формувати творчі здібності. Дослідники твердять, що можна виконувати безліч різноманітних завдань, але при цьому мало мислити і творити, якщо постійно залишатися у полоні регламентованої діяльності, готових схем чи затверджених операцій [14]. Зразки розумових дій можуть виконувати свою нормативну функцію тоді, коли учні в змозі на їхній основі створити нові способи діяльності. Потрібна, вочевидь, така пізнавальна робота, у ході якої учні здобувають знання і водночас засвоюють правила виконання розумових операцій, переносять набуті знання і вміння в нову навчальну ситуацію; тоді в них розвивається спостережливість, увага, наполегливість та цілеспрямованість, здатність прогнозувати власну діяльність, користуватися її результатами. Відбувається, за свідченням З.Калмикової, становлення нових психічних утворень, системи нервових зв'язків, форм психічної саморегуляції, розвиток певних рис особистості [6. с.18].

Керуючись завданнями формування в учнів творчих здібностей, спираючись на психологічні теорії засвоєння знань і концепції та підходи до розвитку діяльної особистості поділяємо думку вчених (П. Гальперін, Н. Тализіна, Г. Костюк, Л. Проколієнко) про етапний характер навчального процесу. У визначенні етапів розвитку творчих здібностей орієнтуємося на встановлені у сучасній педагогіці рівні сформованості в учнів якостей знань. Так, на думку М. Москаленко, перший рівень - репродуктивний, він

передбачає пряме відтворення знань та способів діяльності, коли учень розпізнає навчальну інформацію, може її описати, дати готове визначення, застосувати раніше засвоєні способи діяльності, виконати завдання за зразком. Тут спрацьовують переважно чинники механічної пам'яті і відповідно рівень сформованості творчих здібностей мінімальний. Другий рівень - конструктивний – він передбачає вже не відтворення, а перетворення набутих знань. Спостерігається перенесення відомих способів розумових дій у схожі за типом навчальні ситуації. При цьому, як стверджують психологи, відбувається не просто накладка однієї задачі на іншу, а розвивається конструктивна здатність і до аналітико-синтетичної діяльності. Третій рівень визначається творчим характером діяльності учнів, які знаходять нові способи мислительних дій та операцій. Учень творчо застосовує знання в нових нестандартних ситуаціях [10. с. 77].

У процесі формування творчих здібностей значний інтерес викликають психологічні дослідження вікових психо-розумових особливостей учнів. Йдеться насамперед про характеристики вікової та педагогічної психології, визначені вітчизняними вченими (О. Скрипченко, Л. Долинська, З. Огороднійчук), які стверджують, що підлітки вже здатні не тільки проектувати можливе, а й „підніматися” над дійсністю методом планування і контролю своїх вільних фантастичних побудов, навчаються рефлексувати на свої розумові дії й операції та переживати від цього інтелектуальні почуття [3. с. 182-183]. Формування вищих психічних функцій прямо залежить від системи отримуваних знань саме у підлітковому віці, і коли своєчасно не розкрити учням цього віку проблем пізнавальної діяльності, навчання виявиться надалі менш ефективним. Тому багато підлітків, навіть закінчуючи навчання і розпочинаючи самостійну професійну діяльність, продовжують залишатися на рівні конкретних мислительних операцій, чого для досягнення ефективності у роботі, звичайно, недостатньо. Російський психолог Г. Абрамов вважає: „ У підлітка є вже всі психологічні передумови, щоб жити власним, особистим життям: є внутрішній план дій, є орієнтація на

внутрішній світ, є способи розуміння оточуючого світу – тип мислення” [1. с. 458]. Проте зовсім не байдуже, як цей тип мислення склався: чи спонтанно, як твердить Ж. Піаже, або для його формування потрібні цілеспрямовані педагогічні зусилля, які обґрунтовують Л.Виготський, В. Давидов, Д. Ельконін, Г. Костюк, В. Паламарчук, В. Сухомлинський.

Важливою новою якістю підлітків психологи вважають їхню самостійність у постановці складних цілей і здатність підпорядковувати їм свої дії. Ця прикметна для них здатність вносити корективи у свій постійний режим, розподіляти свої сили відповідно до обсягу і термінів завдання є досить сприятливою у процесі навчання. Емоційно насичена увага підлітків наближає їх до розуміння інших людей, допомагає відчутти їхній внутрішній стан, пояснити самопочуття, налаштуватися на зацікавлене спілкування з ними. Вироблення і закріплення таких умінь стане у майбутньому ознакою творчої особистості.

Слід пам'ятати, що сприйняття і розуміння людиною людини постійно супроводжується активізацією у реципієнта морально-естетичної сфери [2]. Духовний світ підлітків наповнюється досвідом розв'язання соціальних проблем, стосунків між людьми, моральних оцінок подій та вчинків оточуючих. Підлітки починають активний „пошук себе”, не тільки прагнуть розвинути в собі бажання якості, а й спрямовуються на досягнення можливого – мріють про те, якими вони будуть у майбутньому.

У підлітків помітні прагнення до саморозвитку і самореалізації, які потрібно враховувати й розвивати. Для них мають важливе значення знання та вміння набуті у процесі навчання. Однак, щоб зацікавитися навчанням, вони повинні бачити життєве призначення засвоєваних знань. Інтелектуальні й ціннісні зміни, як доводять психологи, дозволяють розвиватися власній ієрархії цінностей підлітків, що починає впливати на їхню поведінку. „ Вже в середині та наприкінці підліткового віку егоцентризм починає помалу поступатися місцем децентрації, як найбільш досконалій позиції підлітка. Це означає формування особливих здібностей:

- застосування у ставленні до самого себе тих критеріїв й оцінок що й до інших;
- використання загальних принципів співіснування, як основи моральної поведінки й оцінки відповідно до них як самого себе, так і інших;
- здатність враховувати потреби та інтереси оточуючих в такій же мірі, як і свої власні” [З. с. 218] (виділено мною.-С.С.).

Таким чином, аналіз теоретичних психологічних та педагогічних досліджень у царині формування творчих здібностей школярів свідчить про необхідність керованого педагогічного процесу і вказує на умови цілеспрямованого вироблення в учнів якостей особистості, серед яких варто насамперед вирізнити: усвідомлення мети своєї діяльності, освоєння способів розумових дій, спеціальний розвиток репродуктивних, евристичних та дослідницьких прийомів розумової діяльності, поетапний характер формування навчальних умінь та творчих здібностей.

Отже, підсумовуючи викладене вище, можна дійти таких висновків:

- формування творчих здібностей особистості неодмінно передбачає впровадження у шкільну практику гуманістичних принципів освіти, коли у центрі перебуває особистість дитини з її потребами, інтересами і можливостями, а вчитель з набором педагогічних методів, форм, технологій виконує функцію порадирика, консультанта, аби не допустити згубної дії зовнішніх чинників на психологічний розвиток дитини;

- процес формування творчих здібностей школярів вимагає зваженого підходу до задоволення їхніх інтересів щодо змісту освіти. Помилковим і таким, що суперечить інтересам розвитку творчих здібностей дитини, є механічне розширення програмного матеріалу, введення нових навчальних предметів, які є спрощеним варіантом навчальних дисциплін ВНЗ;

- у рівневій диференціації змісту освіти потрібно виходити не з того, скільки навчального матеріалу за одиницю часу може засвоїти дитина, а з того, які це мають бути факти, що підлягають засвоєнню, який між ними має

бути зв'язок, у якому вигляді (на якому рівні) вони мають бути засвоєні. Ці знання не мають бути механічно засвоєними, неповними, спрощеними;

- у процесі формування творчих здібностей необхідно враховувати вікові особливості школярів, їхні психо-фізіологічні особливості;

- формування творчих здібностей особистості – це врахування на змістовому і процесуальному рівнях сутності творчого процесу та сучасних досягнень психолого-педагогічних наук.

Психологи стверджують, що людина здатна до творчості у всі періоди свого життя і у всіх галузях діяльності, оскільки кожен індивід має творчий потенціал різного рівня, а творчі здібності піддаються вихованню і культивуванню. Безперечно, прийде той час, коли навчання в школах і внз будуватиметься тільки на творчій основі, і знання будуть подаватися так і такою мірою, щоб максимально забезпечити розвиток кожної творчої особистості.

Л І Т Е Р А Т У Р А:

1. Абрамова Г. Возрастная психология.- М.: Академический проект, Екатеринбург: Деловая книжка, 2000.- 624 с.
2. Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком.- И. : Изд. Моск. ун-та, 1982. – 200 с.
3. Вікова та педагогічна психологія : Навч. Посіб./ О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. – К. : Просвіта, 2001 – 416 с.
4. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Под ред. В.В. Давыдова. М. : Педагогика, 1991 – 480 с.
5. Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении (логико-психолог. проблемы построения учебных предметов). М. : Педагогика, 1972.- 424 с.
6. Калмыкова З. И. Продуктивное мышление как основа обучаемости. М. : Педагогика, 1981.- 200с.

7. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Під ред. Л.М. Проколієнко; Упоряд. В.В. Андрієвська, Г. О. Балл, О.Т. Губка, О.В. Проскура.- К. : Рад. Школа, 1989. 608 с.
8. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике : обучение на основе исследования, игры и дискуссии (анализ зарубежного опыта). Рига : НПУ Эксперимент , 1998.- 180 с.
9. Москаленко Н.В. Управління процесом формування якостей знань учнів гуманітарної гімназії: дис.... канд.. пед. наук : 13.00.01.-К., 1995.- 213 с.
10. Пиаже Ж. Изб.. психол.тр. : Пер. с англ. и фр./ Вступ. статья В.А. Лекторського, В.Н. Садовского, Е.Г. Юдина.- М. : Международная педагогическая академия, 1994.- 680 с.
11. Эльконин Д.Б. Избр. психол. тр./ Под ред. В.В. Давыдова, В.П.Зинченко.- М. Педагогика , 1989.- 560 с. : иллюстр.
12. Рубинштейн С.Л. Проблемы способностей и вопросы психологической теории. – Вопросы психологии, 1960, №3, С. 3-15.